

Inteligentne ornamenty. Forma i funkcja murali w przestrzeni urbanistycznej

Smart ornaments. The form and function of murals in urban space

Abstrakt

Dziś sztuka to nie tylko eksponaty zamknięte w muzeach. Współczesny obraz miasta współkreują kolorowe murale i graffiti. Są nasycone informacjami i znaczeniami, a dzięki egalitarności i wszechobecności przestrzeni publicznej – wszyscy ulegają ich oddziaływaniu. Mogą nadawać funkcję perswazyjną przestrzeni miejskiej, w której informacje intensywnie rezonują. Murale, wykorzystując architekturę jak płótno, stanowią inteligentne, współczesne *detale* w przestrzeni. Poza funkcją estetyzującą, przekazują informacje i znaczenia, wchodząc w relację z mieszkańcami. Autorka bada różnorodne zespoły murali wybranych miast i podejmuje próbę kategoryzacji przyczyn ich powstawania.

Abstract

Today art is not confined to exhibits enclosed in museums. The contemporary image of the city is co-created by colourful murals and graffiti. They are saturated with information and meaning, and thanks to their egalitarianism and ever-presence in public space—everybody becomes affected by them. They can bestow a persuasive function upon urban space, in which information intensely resonates. Murals, using architecture like a canvas, constitute smart, contemporary details in space. Apart from an aestheticising function, they convey information and meanings, entering into relationships with residents. The author investigated various complexes of murals of selected cities and made an attempt at categorising the causes of their creation.

Słowa kluczowe: przestrzeń publiczna, graffiti, mural, sztuka, Łódź, Teheran, ekspresja, informacja, polityka miasta

Keywords: public space, graffiti, mural, art, Łódź, Tehran, expression, information, municipal policy

Pokonałiśmy ornament, osiągnęliśmy brak ornamentu powiedział Adolf Loos¹, twierdząc, że piękno architektury w nowoczesności powinno objawiać się w dokładności wykonania i szlachetności faktur. W wartościach, które wyrugować miały detale architektoniczne. W 1913 roku słowa te brzmiały niezwykle nowocześnie i dawały nadzieję, że po przesycie złotem i akspresją *art nouveau* przyjdą czasy czystej bezpretensjonalności. Nie wiedział jednak, że, wraz z czystością formy, nadejdą miasta złożone z płaszczyzn, powierzchni i faktur, nie zawsze wykonanych dokładnie i ze szlachetnych materiałów. Dziś zabudowa powstaje szybciej niż kiedykolwiek, a społeczeństwo żywiej partycypuje w kreowaniu charakteru miasta. Dzisiaj na ulice wychodzi także sztuka, a współczesny obraz miasta współkreują kolorowe murale i niebanalne graffiti. Ich liczebność nieraz wynika z polityki przestrzennej miasta.

Malatura to znana od wieków część ornamentyki architektonicznej, wykonana farbami na ścianie, drewnie lub szkle. W architekturze i sztuce tradycyjnej znamy ją

We have conquered ornament, we have won through to lack of ornamentation—said Adolf Loos¹, claiming that the beauty of architecture in modernity should manifest itself in the precision of workmanship and nobility of texture. In values that architectural details were meant to expunge. In 1913 these words sounded remarkably modern and gave hope that after an excess of gold and expression of the *art nouveau*, times of pure unpretentiousness would arrive. However, he did not know that along with a purity of form, cities composed of planes, surfaces and textures would come, not necessarily always built with precision and out of noble materials. Today buildings are being built faster than ever, and society participates in the creation of the character of the city in a more lively manner. Today art has taken to the streets as well, and the contemporary image of the city is co-created by colourful murals and sophisticated graffiti. Their numerousness is sometimes the result of a city's spatial policy.

Wall paintings (*malatura* in Polish) are a part of architectural ornamentation that has been known for

Il. 1, 2, 3. Zalipie, fot. Małgorzata Petelenz, 2017 r. / Zalipie, phot. by Małgorzata Petelenz, 2017

przede wszystkim jako polichromię czy freski. Dopóki możliwości materiałowe nie pozwoliły na tworzenie malowideł zewnętrznych odpornych na warunki atmosferyczne², była to sztuka zdobiąca przeważnie wnętrza. Nie brakuje jednak wyjątków. Liczne rumuńskie cerkwie nawet z XVI wieku, przynależne do klasztorów miewały polichromowane ściany zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz budynku. W ten sposób wyróżniano i podkreślano wyjątkowość świątyni pośrodku kompleksu monastynu.³ Wiejska chałupa pomalowana z zewnątrz na błękitny kolor mogła sugerować, że mieszka w niej panna gotowa do zamążpójścia. Był to prosty i jednoznaczny sposób na przekazanie informacji mieszkańcom, pozostający jednocześnie w duchu tradycji bielenia i zdobienia ścian. Do dzisiaj można zauważyć, że m. in. w miejscowości Zalipie regularnie odmalowywane są wiejskie chałupy ludowymi, kwiatowymi wzorami. Działania te, choć obecnie pozbawione znamion użyteczności, nadają wsi niezwykle i malowniczy charakter. Choć ten proces wydaje się być raczej reliktem przeszłości to *malowana wieś*, dzięki tradycji, stanowi atrakcję turystyczną. Mieszkając w mieście codziennie poruszamy się przez przepływające, przenikające się, liczne przestrzenie publiczne. Mijamy sztukę uliczną, billboardy, murale, które tworzą *malowane miasta*. Każde z nich zawiera informacje, a każdy przechodzień ulega ich wpływowi. Autorka w dalszej części artykułu bada zespoły murali wybranych miast i podejmuje próbę kategoryzacji przyczyn ich powstawania.

GENEZA

Potrzeba pokrywania ścian malowidłami trwa w człowieku od początku narodzin cywilizacji. Jedne z pierwszych szkolnych lekcji z historii sztuki⁴ dotyczą malowideł ściennych w grotach w Lascaux czy Altamirze. Rysunki zwierząt i ludzi ryto w skale, a kontur wypełniano farbą. Hipotez, określających cel ich wykonywania jest wiele, jednak bezsporna, z punktu widzenia dzisiejszego badania, jest ich wartość artystyczna oraz fakt, że stanowią podwalinę sztuki znanej dziś. Jednymi z najśłynniejszych przykładów malarstwa ściennego w kulturze europejskiej są freski włoskich artystów renesansu. Malowidła Giotto z XIIIw. w bazylice św.

centuries, painted on walls, wood or glass. In architecture and traditional art we are primarily familiar with it as polychromes or frescoes. Up until material capabilities allowed making external paintings resistant to atmospheric conditions², it had been an art primarily confined to interior decoration. However, there is no shortage of exceptions. Numerous Romanian Orthodox churches, even from the sixteenth century, belonging to monasteries, sometimes featured polychromes on walls both inside and outside the building. The exceptionality of the temple amid the monastery complex³ was highlighted and underscored in this manner.

A village hut with its external walls painted blue might have suggested that it was inhabited by a maiden ready for marriage. It was a simple and unambiguous manner of conveying information to residents, one that simultaneously stayed in line with the spirit of the tradition of painting walls in white and decorating them. Even today we can observe that, for instance in the locality of Zalipie, village huts are being regularly painted in folk floral patterns. These measures, although currently bereft of utilitarian characteristics, give the village an extraordinary and picturesque character. Even though the process appears to be a relic of the past, the painted village, thanks to tradition, constitutes a tourist attraction.

When living in the city we move through numerous flowing, mutually intersecting public spaces every day. We pass by street art, billboards and murals which form painted cities. Each contains information, and every passerby is subjected to their influence. In the following part of the article, the author investigates complexes of murals of selected cities and has made an attempt at categorising the causes of their creation.

GENESIS

The need to cover walls with paintings has resided within man since the beginning of the birth of civilisation. One of the first school lessons on the history of the arts⁴ are on the subject of cave wall paintings in Lascaux or Altamira. Drawings of animals and humans were carved into the rock and the contour was filled in with paint. Hypotheses concerning the aim of making them are numerous, yet from the perspective of today's studies, their artistic value and the fact

Franciszka w Asyżu przedstawiają paralelizm historii św. Franciszka i scen z życia Chrystusa. Stanowiły swoistą *biblia pauperum*, przybliżając obrazy z Nowego Testamentu wiernym, którzy nie potrafili czytać. Jednocześnie nadawały świątyni charakter dzieła sztuki i wprowadzały nastrój radosnego skupienia. Freski w Kaplicy Sykstyńskiej autorstwa m.in. Sandro Boticellego, Pietra Perugina i Michała Anioła również miały wzbudzić uznanie obserwatorów. Kaplica przeznaczona była na wyjątkowe uroczystości kościelne, zatem przeznaczenie malowideł jest odmienne – zamiast funkcji dydaktycznej, stanowiły reprezentatywny dowód potęgi twórców i inwestorów. Obrazy utrzymane w dramatycznym, monumentalnym charakterze wprowadzają nastrój trwogi i pokory wobec boskiego majestatu.

Malowidła ściennie we wnętrzach przeznaczone są dla określonej grupy odbiorców, takiej jak kapłani, wierni, mieszkańcy, dwór królewski etc. Z kolei malowidła ściennie znajdujące się w przestrzeni publicznej rezonują u zdecydowanie większej i zróżnicowanej grupy odbiorców, a ich powstawanie często powodowane jest odmiennymi ideami.

MURAL CZY GRAFFITI?

Współczesna, miejska sztuka malowideł ściennych widoczna jest w przestrzeni publicznej pod wieloma postaciami. Graffiti, które, jako tzw. *sztuka uliczna*⁵, stanowi wypowiedź autorów –*writerów*⁶– spoza artystycznego establishmentu, którzy nieraz działają poza prawem. Pozostają anonimowi, a w przestrzeni pozostawiają wypowiedzi na tyle krótkie, by nie zostać zatrzymanym przez służby porządkowe za wandalizm.

Tożsamość Banksy’ego – jednego z najśłynniejszych wciąż aktywnych *writerów* graffiti – jest znana jedynie nielicznym. Zachowuje anonimowość nawet udzielając wywiadów, czy realizując film dokumentalny o swojej twórczości⁷. *Miłość jest w koszu* to nowy tytuł dzieła Banksy’ego, którego papierowa, oprawiona w ramę wersja, znana wcześniej jako *Dziewczynka z balonikiem*, trafiła na aukcję domu aukcyjnego Sotheby’s w październiku 2018r. Dzieło zostało sprzedane za kwotę 1,024 miliona funtów⁸, a w momencie dźwięku ostatniego młotka *Dziewczynka...* została pocięta przez niszczarkę zamontowaną w ramie obrazu na zlecenie autora. Banksy, nawet gdy trafia na salony i wstępuje w szeregi panteonu uznanych artystów, pozostaje w opozycji. Komercjalizacja, wielkie korporacje, wojna, terroryzm etc. to tematy jego prac, którym komentuje przywary współczesności. Pozostaje wierny kulturze *street artu*, która charakteryzuje się nieuchwytnością, brakiem reguł i często sprzeciwem wobec systemu. To sztuka buntu i prowokacji. Przechadzając się ulicami miast, najczęściej spotyka się graffiti o niskiej wartości artystycznej, jednak postać Banksy’ego ukazuje, że jako forma twórczości ulicznej jest zróżnicowana jak każda inna dziedzina działalności człowieka. Graffiti jednak kojarzy się z działalnością nielegalną i wulgarną, stojącą w sprzeczności z zaplanowa-

that they form the foundation of the arts as we know them, is incontestable.

One of the oldest examples of wall paintings in European culture are the frescoes of Renaissance artists. Giotto’s paintings from the thirteenth century at the Basilica of St. Francis in Assisi, depict the parallelism of the history of St. Francis and scenes from the life of Christ. They constituted a sort of *biblia pauperum*, making images from the New Testament familiar to the faithful who could not read. Simultaneously, they bestowed upon the temple the character of a work of art and introduced an atmosphere of joyous concentration. Frescoes in the Sistine Chapel by Sandro Boticelli, Pietro Perugino and Michelangelo were also meant to elicit the acknowledgement of onlookers. The chapel was meant for exceptional church ceremonies, and thus the purpose of the paintings was different—instead of a didactic function, they constituted representative proof of the power of the artists and their clients. The paintings, maintained in a dramatic, monumental character, introduce an atmosphere of fear and humility before the majesty of God.

Wall paintings in interiors are meant for a specific audience, such as priests, the faithful, residents, a royal court, etc. In turn, wall paintings located within public space resonate with a much greater and diverse audience and their creation is often brought about by different ideas.

MURAL OR GRAFFITI?

The contemporary urban art of wall painting is visible in public space in different forms. Graffiti, as so-called street art⁵, constitutes an expression of its authors—*writers*⁶—from outside of the artistic establishment, who often act against the law. They remain anonymous, and leave messages in space that are short enough to make them avoid being arrested by law enforcement for vandalism.

The identity of Banksy—one of the most famous still-active graffiti writers—is known to but a few. He maintains anonymity even while giving interviews or when making a documentary on his work⁷. *Shredded Girl with Balloon* is the new title of Banksy’s work, whose paper, framed version, previously known as *Girl with Balloon*, was auctioned at the Sotheby’s auction house in October 2018. The work, sold for 1,024 million pounds⁸, at the final sound of the auctioneer’s hammer, was shredded by a mechanism that had been fitted into the frame on the orders of the author. Banksy, even when hitting the showrooms and entering the ranks of the pantheon of acclaimed artists, remains in opposition. Commercialisation, gigantic corporations, war, terrorism, etc., are the subjects of his works, with which he comments on the flaws of contemporaneity. He remains faithful to street art culture, which is characterised by fleetingness, a lack of rules and often an opposition to the system. It is an art of rebellion and provocation.

When strolling along city streets, we most often encounter graffiti of low artistic value, however, Banksy’s character has shown that, as a form of street art, it is as diverse as any other field of human activity. How-

Il. 4, 5, 6. Christiania, Kopenhaga, fot. Małgorzata Petelenz, 2018 r. / Christiania, Copenhagen, phot. by Małgorzata Petelenz, 2018

nym, inteligentnym rozwojem miasta. Bywa jednak nieodłącznym *detalem* we współczesnym obrazie miasta, który może zachwycać lub szpecić.

Christiania to samostanowiąca się dzielnica Kopenhagi znana z hipisowskiego i niezależnego charakteru. Teren dzielnicy, jak i drogi prowadzące do jej bram, udekorowane są barwnymi malowidłami ściennymi wyznaczającymi granice obszaru. Są przykładem możliwości współistnienia i przenikania się murali i graffiti. Mają zróżnicowaną wartość estetyczną oraz szkicują granicę dominacji danej społeczności w przestrzeni miasta. Są zarówno ekspresyjne jak i informatywne.

Niekontrolowana sztuka ulicy charakteryzuje się egalitaryzmem, gdyż tu twórcą może być każdy. Murale, choć to nazwa określająca jedynie formę dzieła,⁹ są rodzajem sformalizowanej interwencji w przestrzeni miejskiej, która może być zaprojektowana w większej skali. Uprawnione organy miast planują powstanie i rozmieszczenie murali, zapraszając wykwalifikowanych artystów. Nieraz struktura miasta sama stwarza pole do organizowania murali, które – jako element właściwej strategii – mogą stać się narzędziem poprawy jakości istniejącej już przestrzeni publicznej.

Eduardo Kobra jest jednym z najsłynniejszych twórców murali na świecie. Jest obecnie (wraz z zespołem) autorem Rekordu Guinnessa na największy mural wykonany sprayem na murze.¹⁰ Kobra w swojej twórczości powtarza schemat portretu lub sylwetki połączonej z charakterystycznym, geometrycznym wzorem. Jest autorem słynnego muralu *All are One* wykonanego z okazji Mistrzów Olimpijskich w Rio de Janeiro w 2016 roku, reprezentującego pięć grup etnicznych wszystkich kontynentów. Jego osiągnięcia ukazują skalę popularności murali w popkulturze. Kobra zapraszany jest do współpracy z miastami na całym świecie. Działa przede wszystkim w Południowej i Północnej Ameryce, ale bywa gościem także w Europie – np. jest twórcą barwnego muralu na ścianie budynku przy ul. Sienkiewicza 18 w Łodzi, przedstawiającego Artura Rubinsteina.¹¹ Twórczość muralistów przestała stanowić margines współczesnej sztuki.

W Polsce pojęcie muralu często kojarzy się w okresie PRL-u, kiedy to zyskał popularność, jako forma reklamy

ever, graffiti is associated with illegal and vulgar actions, ones that remain in opposition with the planned and smart development of the city. Nevertheless, it is sometimes an inseparable detail in the contemporary image of the city that can either delight or deface.

Christiania is a self-sufficient district of Copenhagen known for its hippie-like and independent character. The district itself, as well as the streets that lead to its gates, are decorated with colourful wall paintings delineating the border of the area. They are an example of the possibility of coexistence and blending of murals and graffiti. They are of differing aesthetic value and outline the dominance of a given community within the space of the city. They are as expressive as they are informative.

Uncontrolled street art is characterised by egalitarianism, as here anybody can be an artist. Murals, although it is a name that describes merely the form of a work⁹, are a type of formalised intervention within urban space that can be designed to a larger scale. The appropriately empowered municipal organs plan the creation and positioning of murals, inviting qualified artists. Oftentimes the structure of the city provides a field for the organisation of murals all by itself, as they—as an element of an appropriate strategy—can become a tool of the improvement of the quality of an already existing public space.

Eduardo Kobra is one of the most famous mural artists in the world. He is currently (along with his team) a *Guinness World Record*-holder for the largest spray-painted wall mural¹⁰. In his work, Kobra repeats the scheme of the portrait or a silhouette combined with a distinct, geometric pattern. He is the author of the famous mural *All are One* made on the occasion of the Olympic Games hosted in Rio de Janeiro in 2016, representing five ethnic groups from all of the world’s continents. His achievements show the scale of the popularity of murals in pop culture. Kobra is invited to cooperate with cities all around the world. He also operates in South and North America, but is sometimes also present in Europe—e.g. he is the author of a colourful mural on the wall of a building at 18 Sienkiewicza Street in Łódź, depicting Artur Rubinstein¹¹. The work of muralists has ceased to reside on the margins of contemporary art.

In Poland the notion of the mural is often associated with the period of the People’s Republic of Poland,

przedsiębiorstw i instytucji. Wciąż można spotkać zachowane w przestrzeni publicznej murale reklamujące Pewex (Gdańsk) lub banku PKO BP (Gdynia), które dziś stanowią jedynie pamiątkę minionej epoki.

Murale mogą jednak pełnić rozmaite funkcje. Podobnie jak w PRLu, dziś również można spotkać tymczasowe murale reklamujące sklepy (np. reklama sklepu odzieżowego Medicine na ścianie budynku przy ul. Karmelickiej 28, w Krakowie, we wrześniu 2018r.), czy festiwale, murale promujące miasto, czy region geograficzny np. mural niedaleko ul. Konopnickiej w Krakowie, który wykorzystuje krakowskie symbole jak np. smok wawelski, gołębie, barkę na Wiśle, czy Kościół Mariacki by powitać kierowców nadjeżdżających do centrum z południa.

UTILITAS

Przestrzeń publiczna, w której informacje intensywnie rezonują, stwarza możliwość tworzenia sztuki jako wypowiedzi, czy manifestu o rozległym zasięgu, co czyni ją cennym narzędziem w społeczeństwie informacyjnym. Amerykański multimilioner Rockefeller w 1933 roku zamówił u Diego Rivery mural do Rockefeller Center w Nowym Jorku – *Man at the Crossroads*. Dzieło powstało, będąc jednocześnie manifestem politycznym artysty – nakazano jednak je zniszczyć, gdy Rockefeller dopatrzył się w dziele podobizny Lenina.¹² Rivera jest przykładem artysty zaangażowanego politycznie. Wielokrotnie twierdził, że murale są jedną z najdoskonalszych technik artystycznych, ze względu na egalitarność przekazu i szerokie grono odbiorców.

Konflikt w Irlandii Północnej, trwający do lat '60tych XX wieku znalazł odzwierciedlenie także w ulicznej, symbolicznej wojnie o wpływy w przestrzeni publicznej. Konflikt nacjonalistów i republikanów – tzw. *The Troubles* – zapoczątkował i spopularyzował irlandzką tradycję murali jako wypowiedzi i kronik politycznych. Od lat siedemdziesiątych XX wieku odnotowano ich ponad dwa tysiące. Murale na ścianach domów Belfastu, Derry i innych miast Irlandii Północnej, okrzyknięte jednymi z naj-

when it became popular as a form of advertisement for companies and institutions. We can still encounter murals advertising Pewex (Gdańsk) or the PKO BP bank (Gdynia) in public space, which currently constitute but a memento of a bygone era.

However, murals can fulfil various functions. Similarly as during the People's Republic of Poland, we can still encounter murals advertising stores (e.g. an advertisement of the Medicine clothing store on the wall of a building at 28 Karmelicka Street in Krakow in September 2018) or festivals, murals promoting a city or a geographic region, e.g. the mural nearby Konopnickiej Street in Krakow, which utilises Krakow's symbols, such as the Wawel dragon, pigeons, a barge on the Vistula or St Mary's Church to welcome drivers entering the city centre from the south.

UTILITAS

Public space, in which information intensely resonates, provides opportunities for creating art as a message or manifesto with a broad reach, which makes it a valuable tool in information society.

The American multi-millionaire Rockefeller commissioned Diego Rivera to paint a mural for the Rockefeller Center in New York in 1933—called *Man at the Crossroads*. The work was made while simultaneously being the artist's political manifesto—however, it was ordered to be destroyed when Rockefeller recognised Lenin's face in the work¹². Rivera is an example of a politically involved artist. He claimed numerous times that murals are one of the most perfect artistic techniques due to the egalitarian nature of their message and broad audience.

The conflict in Northern Ireland which lasted up to the 1960's found its reflection in a symbolic war for influence in public space waged in the streets. The conflict between nationalists and republicans—called *The Troubles*—initiated and popularised the Irish tradition of making murals as a form of political expression and chronicling events. Since the 1970's, over two thousand of such murals have been recorded. Murals on the walls of houses in Belfast, Derry and other cities of Northern Ireland, proclaimed some of

Il. 7. Belfast, https://en.wikipedia.org/wiki/Murals_in_Northern_Ireland#/media/File:An_gorta_Mor.jpg [dostęp: 15.10.2018] / Belfast, https://en.wikipedia.org/wiki/Murals_in_Northern_Ireland#/media/File:An_gorta_Mor.jpg [retrieved on: 15.10.2018]

Il. 8. Man at the Crossroads, <https://www.diegorivera.org/man-at-the-crossroads.jsp> [dostęp: 14.10.2018] / Man at the Crossroads, <https://www.diegorivera.org/man-at-the-crossroads.jsp> [retrieved on: 14.10.2018]

Il. 9, 10, 11. Teheran, fot. Małgorzata Petelenz, 2018 r. / Teheran, phot. by Małgorzata Petelenz, 2018

bardziej politycznych murali w Europie, są już wpisane w kulturę popularną tak powszechnie, że dotyczące ich hasło stanowi niezależną stronę na portalu anglojęzycznej Wikipedii¹³.

Teheran, stolica i miasto północnego Iranu, również obfituje w murale o dużej skali i liczebności. Mityczna bitwa pod Karbalą, męczeństwo Imama Husseina, Irańska Rewolucja z lat osiemdziesiątych czy wojna z Irakiem to wydarzenia z historii Iranu, które przenikają się w społecznej świadomości Irańczyków pomimo, iż dzieli je ponad tysiąc lat. Miasto można porównać z wielkim cmentarzem ze względu na liczbę murali przedstawiających podobizny *shahidów* – zmarłych żołnierzy m.in. w wojnie z Irakiem (tzw. *Holy Defense*).¹⁴ Męczennicy przedstawieni są jako monumentalne portrety, z atrybutami gloryfikującymi ich dokonania, jako charakteryzują-

the most political murals in Europe, have become engrained into popular culture so much they have their own independent entry on the English-language version of Wikipedia¹³.

Tehran, the state capital and a city in northern Iran, is also replete with murals that are both large-scale and numerous. The mythical battle of Karbala, the martyrdom of Imam Hussein, the Iranian Revolution of the 1980's or the war with Iraq are events from Iran's history that blend together in the social conscious of Iranians despite being over a thousand years apart. The city can be compared to an enormous cemetery because of the number of murals depicting *shahids*—soldiers who died in the war with Iraq (the so-called *Holy Defence*)¹⁴. The martyrs are depicted on monumental portraits with attributes glorifying their achievements as characterised by fulfilment and

Il. 12. Rubistein, <http://baedekerlodz.blogspot.com/2014/09/mural-u-zbiegu-ulic-traugutta-i.html> [dostęp: 12.10.2018] / Rubistein, <http://baedekerlodz.blogspot.com/2014/09/mural-u-zbiegu-ulic-traugutta-i.html> [retrieved on: 12.10.2018]

Il. 13. mapa murali w Łodzi, https://travel.uml.lodz.pl/files/public/user_upload/MURALE_Mapa.pdf [dostęp: 12.10.2018] / map of murals in Łódź, https://travel.uml.lodz.pl/files/public/user_upload/MURALE_Mapa.pdf [retrieved on: 12.10.2018]

ce się spełnieniem i chwałą (np. postaci ukazwane są na błękitnym tle symbolizującym obecność w raju, towarzyszą im przedstawienia białych gołębi – symbol zbawionej duszy, czy czerwone kwiaty – symbol męczeństwa). Niejednokrotnie na muralach znajdują się również podobizny przywódców religijnych, co konstytuuje ich zgodność z dominującym dyskursem politycznym. Regulacje dotyczące wysokości zabudowy w Teheranie praktycznie nie istnieją¹⁵, dlatego też w linii pierzei można zauważyć sąsiadujące ze sobą budynki radykalnie różniące się od siebie wysokością, co powoduje liczebność pustych ścian szczytowych. Murale, które mogły owe ściany zaaranżować, okazały się szeroko rezonującym narzędziem moderowania nastrojów społecznych. Mieszkańcy Teheranu¹⁶ codziennie eksponowani są na działanie dziesiątek propagandowych malowideł jednostajnych zarówno w treści, jak i spójnych w stylistyce. Skłania to do wyciągnięcia wniosków, iż to nie wartość estetyczna formy murali jest istotna w polityce Teheranu, ale monotonia i powtarzalność treści upolitycznionych, a zatem ich użyteczność.

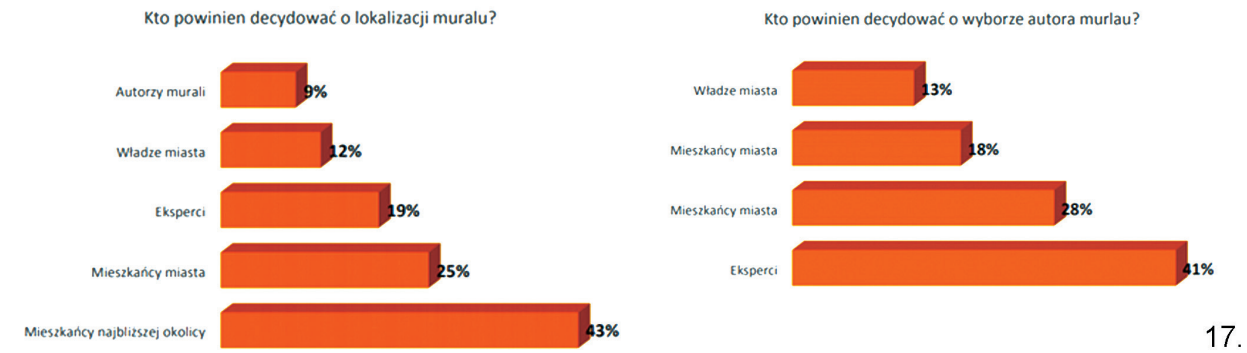
VENUSTAS

Podczas II Wojny Światowej dużą część mieszkańców Łodzi stanowili Niemcy, dlatego też miasto nie uległo wielkim zniszczeniom. Ze względu na jej robotniczy charakter, Armia Czerwona również oszczędziła tę miejską strukturę. Po wojnie jednak Łódź zaczęła rozwijać się zbyt intensywnie. Układ komunikacyjny okazał się niewystarczający przy gwałtownie rosnącej liczbie mieszkańców i dodawanych kolejnych obszarach peryferyjnych do granic miasta. Restrukturyzacja wymagała niejednokrotnie wyburzania całych pierzei, a także likwidowania kamienic narożnych (np. podczas budowy Trasy P-P i Trasy W-Z¹⁷), co spowodowało powstanie licznych ścian szczytowych w centrum Łodzi. Owa „wyszczerbiona” struktura pozostała do dzisiaj, podobnie jak przytłaczające, monumentalne, puste ściany. Galeria fundacji Urban Forms wskazuje na mapie murali Łodzi ponad sześćdziesiąt lokalizacji, w których można zobaczyć malowidła ściennie.¹⁸ W sumie na terenie miasta można znaleźć ich ponad 70. Nadają Łodzi nową

glory (e.g. their figures are shown on a bright blue background symbolising their presence in paradise and are accompanied by images of white pigeons—the symbol of a saved soul, or red flowers—a symbol of martyrdom). Oftentimes, murals also depict the images of religious leaders, which constitutes their concordance with the dominant political discourse. Regulations concerning the height of buildings in Tehran are practically non-existent¹⁵, which is why we can see buildings that radically differ in height standing in the line of the same frontage, which leads to a great number of empty gable walls. Murals that can arrange these walls have turned out to be a broadly resonating tool for moderating public attitudes. Tehran’s residents¹⁶ are exposed to the influence of tens of propaganda paintings that are monotonous in terms of content and coherent in their style. This leads to a conclusion that it is not the aesthetic value of murals that is essential in Tehran’s politics, but the monotony and repetitiveness of political messages and their usefulness.

VENUSTAS

During the Second World War a large portion of Łódź’s residents were Germans, which is why the city was not damaged too much. Due to its working-class character, the Red Army also spared this urban structure. However, after the war, Łódź started to develop with an excessive intensity. The circulation layout turned out to be insufficient when faced with the rapidly growing number of residents and the addition of successive peripheral areas to the city’s limits. Its restructuring often required the demolition of entire frontages, as well as dismantling corner townhouses (e.g. during the construction of Route P-P and Route W-Z¹⁷), which caused the emergence of numerous gable walls in the centre of Łódź. This “jagged” structure has remained to this day, similarly to the overbearing, monumental, empty walls. The gallery of the Urban Forms foundation shows over sixty sites where we can see wall paintings on Łódź’s murals map¹⁸. We can find over 70 of them in total in the city. They give Łódź a new identity—today it is no longer only a post-industrial city with a turbulent past, but also a living gallery of murals, known around the entire world¹⁹. Street art in Łódź is an example of a policy which turns the city’s dis-

Il. 17. raport z badań, <http://urbanforms.org/assets/Uploads/Dialog-wokol-murali-raport.pdf>, [dostęp: 16.10.2018] / research report, <http://urbanforms.org/assets/Uploads/Dialog-wokol-murali-raport.pdf>, [retrieved on: 16.10.2018]

tożsamość – dzisiaj jest już nie tylko miastem postindustrialnym o burzliwej historii, ale także żywą galerią murali, znaną na całym świecie.¹⁹ Sztuka uliczna w Łodzi jest przykładem polityki, która słabe strony miasta – niekonsekwentna, *szczerbata* struktura urbanistyczna – zamienia w atrakcję. Tematyka czy stylistyka dzieł jest różnorodna i nie zamyka drogi do współpracy z artystami. Dzięki temu wśród łódzkich murali znajdują się prace tak popularnych artystów jak Aryz czy Eduardo Kobra. Łódzkie murale nie tylko ocieplają charakter miasta i dodają mu wartości estetycznej, ale i zapraszają do brania udziału w grze w przestrzeni publicznej. Aplikacja mobilna Łódzkie murale pozwala na wyszukiwanie na mapie i znalezienie informacji na ich temat.²⁰ Podobną funkcję spełnia aplikacja *Dzieci Bałut-przewodnik*, która dotyczy serii malowideł ściennych przedstawiających podobizny dzieci z Litzmannstadt Getto.²¹ Łódzkie murale stanowią integralną część tożsamości miasta, a jego mieszkańcy chętni są by partycypować w powstawaniu kolejnych. Fundacja Urban Forms we współpracy z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego przeprowadziła badania opinii publicznej w 2014r., dotyczące odbioru murali przez mieszkańców. Wyniki ankiet zaprezentowały, że to mieszkańcy najbliższej okolicy chcieliby decydować o wyborze lokalizacji dzieł – zatem istotny jest również lokalny zasięg oddziaływania muralu. Natomiast o wyborze artysty powinni decydować eksperci, co sugeruje, że wartość artystyczna, jest jednym z ważnych aspektów dla mieszkańców. Opublikowano też, w jakich kwestiach powstawania dzieła mieszkańcy chcieliby brać udział (wybór tematyki muralu – 42%, wybór ściany – 36%, wybór kolorystyki – 33%, wybór autora muralu – 13%). Daje to obraz, jak bardzo są zaangażowani i na ile czują się współtwórcami przestrzeni publicznej²². Pomimo różnorodności determinant społecznych i przestrzennych powstawania murali wspólną ich cechą jest efekt budowania tożsamości miejsca i aranżowania przestrzeni nieomal bez fizycznego jej wykorzystywania. Można zauważyć także podobne realizacje o mniejszej skali, które intensywnie działają jako wyraziste i intrygujące detale w przestrzeni miejskiej.

advantages—an inconsequent, *jagged* urban structure—into an attraction. The subject or style of the works is varied and does not make it impossible to cooperate with artists. thanks to this, among many of Łódź’s murals there are works of such popular artists like Aryz or Eduardo Kobra. Łódź’s murals not only make the image of the city a warmer one, but also add an aesthetic value to it, in addition to inviting us to take part in a game in public space. The mobile application Łódzkie murale makes it possible to search for and find information about them on a map²⁰. The application *Dzieci Bałut-przewodnik*, which concerns a series of wall paintings depicting children from the Litzmannstadt Ghetto, serves a similar purpose²¹. Łódź’s murals constitute an integral part of the city’s identity and its residents are eager to participate in the creation of new ones. The Urban Forms foundation, in cooperation with the Ministry of Culture and National Heritage, carried out opinion polls in 2014 concerning the reception of murals by residents. The results of the poll demonstrated that residents of their immediate vicinity would like to decide about the selection of the location of works—while at the same time the local reach of a mural’s impact was proven to be essential. Meanwhile, the selection of the artist should be decided by experts, which suggests that artistic value is an important aspect to residents. The information concerning what matters related to the creation of a work the residents would like to have a voice in was published as well (mural theme selection—42%, wall selection—36%, colour selection—33%, mural author selection—13%). This provides an image of just how involved they are and to what degree do they see themselves as co-creators of public space²². Despite the variety of social and spatial determinants of the creation of murals, their common characteristic is their effect of forming the identity of the place and arranging space almost without using it physically in any way. We can see similar projects on a smaller scale, which intensively work as expressive and intriguing details in urban space. Lara Atzori and Piercarlo Carella are creators of two murals in the historical part of the city of Helsingor in Denmark. In agreement with the municipal museum,

Il. 14, 15, 16. Łódź, fot. Małgorzata Petelenz, 2017 r. / Łódź, phot. by Małgorzata Petelenz, 2017

Il. 18, 19, 20. Helsingør, fot. Małgorzata Petelenz, 2018 r. / Helsingør, phot. by Małgorzata Petelenz, 2018

Lara Atzori i Piercarlo Carella to twórcy dwóch murali z zabytkowej części miasta Helsingør w Danii. W porozumieniu z muzeum miejskim wykonali dwa malowidła przedstawiające historię rozwoju dworu Elsinør.²³ Stylistyka dzieł utrzymana jest w charakterze ilustrowanych baśni średniowiecznych. Tworzą spójną całość między formą, a treścią, jednocześnie dopełniając tożsamości historycznego miasta Hamleta.

PODSUMOWANIE

Autorka badając zróżnicowane przykłady zespołów murali w przestrzeni dochodzi do wniosku, że niezależnie

they created two paintings depicting the history of the development of Elsinør manor²³. The style of the works is maintained in the character of illustrated Medieval fairy tales. They form a cohesive whole in terms of form and content, in addition to complementing the identity of the historical hometown of Hamlet.

CONCLUSION

The author, while investigating the varied examples of complexes of murals in space, arrived at the conclusion that regardless of the scale of the works, the repeating function that they fulfil is the creation and

od skali opracowywanych dzieł, powtarzając się funkcja, jaką pełnią jest budowanie i umacnianie tożsamości miejsca, zatem ich charakterystyka mocno powiązania jest uwarunkowaniami społecznymi danej lokalizacji. Głównym jednak podziałem charakteryzującym dane przypadki jest przeznaczenie murali – czy dominuje wśród nich użyteczność czy estetyzacja danej przestrzeni.

Choć Teheran i Łódź są miastami trudnymi do porównania ze względu na różnorodność antropogeniczną, to jednak okazały się być przykładami najbardziej przeciwnymi, pod względem analizy przeznaczenia murali. W obu przypadkach powstawanie licznych malowideł jest konsekwencją polityki miasta. W Teheranie są przede wszystkim użytecznym narzędziem do realizacji celów politycznych. W przypadku Łodzi można wysnuć wnioski o walorach estetycznych jako głównej determinancie powstawania murali. Artyści w Łodzi mają dowolność formy i obieranych przez siebie tematów, dlatego też galeria Urban Forms wydaje się być modelowym przykładem kontrolowanej sztuki ulicznej na wysokim poziomie artystycznym, która jednocześnie wpływa na pozytywną percepcję przestrzeni publicznej. W każdym jednak przypadku omawiane dzieła stanowią wartość dodaną do istniejącej już przestrzeni. Wykorzystując architekturę jak płótno stanowią inteligentne, współczesne *ornamenty* w przestrzeni, które, poza dekorowaniem, przekazują informacje i znaczenia, wchodząc w relację – i nieraz dialog – z mieszkańcami.

reinforcement of the identity of the place, which is why their characteristic is strongly tied with the social conditions of a given location. However, the main distinction that characterises individual cases is the purpose of the murals—whether they are dominated by utility or the aesthetisation of a given space. Even through Tehran and Łódź are cities that are difficult to compare because of their anthropological differences, they turned out to be the most mutually opposing examples in terms of the analysis of the purpose of murals. In both cases the creation of numerous paintings is a consequence of municipal policy. In Tehran they are primarily a useful tool of achieving political goals. In the case of Łódź we can formulate conclusions regarding aesthetic value as the primary determinant of the creation of murals. Artists in Łódź have freedom in terms of form and the subjects they can pursue, which is why the Urban Forms gallery appears to be a model example of controlled street art at a high artistic level, which also positively affects the perception of public space. However, in each of the cases that have been discussed, the works constituted an added value to an already existing space. Using architecture as a canvas, they constitute smart, contemporary ornaments within space, which, apart from decorating, convey messages and meanings, entering into a relationship—and often into dialogue—with residents.

ENDNOTES

- ¹ Loos A., *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, Warszawa, Fundacja Centrum Architektury, 2013, p.136.
- ² lacquers from synthetic resins became widespread at the start of the twentieth century.
- ³ e.g. monastery Orthodox church, Moldovi a, Romania, 1547, For more, see: Basista A., Nowakowski A., *Jak czytać architekturę*, Kraków, Universitas, 2012, *Cześć III budynek z zewnątrz*, p. 154-253.
- ⁴ Osińska B., *Sztuka i czas. Od prehistorii do rokoka*, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, 2004, *Sztuka prehistoryczna*, p.13-19.
- ⁵ *Street art - artistic efforts in a non-institutional space, most often in the space of large cities, maintaining the qualities of mass reception and a certain degree of anonymity*. For more, see: Wasilewski J., Drogowska K., *Media a street art*, available online: https://www.researchgate.net/profile/Jacek_Wasilewski3/publication/313692893_Street_art_-_przekaz_polityczny_czy_estetyczny/links/58a306af45851598bac01656/Street-art-przekaz-polityczny-czy-estetyczny.pdf?origin=publication_list. [retrieved on: 20.10.2018].
- ⁶ *Writer or streetartworker* - the author of graffiti or street art.
- ⁷ Banksy, *Exit Through the Gift Shop*, USA/Great Britain, 2010.
- ⁸ <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2018/contemporary-art-evening-auction-118024/lot.67.html?locale=en> [retrieved on: 22.10.2018].
- ⁹ Illegal street art can also take on the form of a mural—a painting covering an entire wall/
- ¹⁰ The mural has a surface area of 5,728.62 m² and is located in Sao Paulo. More at: <http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/114466-largest-spray-paint-mural-by-a-team>, [retrieved on: 14.10.2018].
- ¹¹ <http://lodz.naszemiasto.pl/artykul/w-lodzi-powstal-32-mural-stworzyl-go-eduardo-kobra-zdjecia,2696738,art,t,id,tm.html>, [retrieved on: 14.10.2018].
- ¹² Był współtwórcą narodowego programu sztuki meksykańskiej, nawiązującej do tradycji prekolumbijskich i jednocześnie sympatykiem idei komunistycznych, co nieraz przedstawiał w projektach swoich murali.
- ¹³ https://en.wikipedia.org/wiki/Murals_in_Northern_Ireland [dostęp: 13.10.2018].
- ¹⁴ Smith W., *“Our Defense is a Holy Defense!” - The Iran-Iraq War and its Legacy in Contemporary Iranian Factional Politics*, Massachusetts, 2015, Journal of Georgetown University-Qatar, online: <http://www.qscience.com/doi/pdf/10.5339/messa.2015.3>, [retrieved on: 20.10.2018].

Obszar	Dominująca cecha formalna	Dominująca funkcja
ZALIPIE	dekoratywność, elementy sztuki ludowej	dekoracyjna, budowanie tożsamości miejsca
CHRISTIANIA	chaotyczność, przemieszanie sztuki ulicy o wysokich i niskich walorach estetycznych	oznaczenie terytorium dzielnicy, prezentowanie tożsamości miejsca
IRLANDIA PÓŁNOCNA	realizm, informatywność	dydaktyczna, polityczna
TEHERAN	ujednolicenie form, symbolizm	dydaktyczna, polityczna, budowanie tożsamości narodowej
ŁÓDŹ	zróżnicowanie form, wysoka wartość artystyczna	estetyzująca, maskująca mankamenty struktury miejskiej
HELSINGOR	stylizowanie, informatywna	dydaktyczna, przywracanie tożsamości miejsca

Location	Dominant formal characteristic	Dominant function
ZALIPIE	Decorativeness, elements of folk art	Decorative, building the identity of the place
CHRISTIANIA	Chaos, mixture of street art of high and low aesthetic value	Marking the territory of the district, presenting the identity of the place
NORTHERN IRELAND	Realism, informativeness	Didactic, political
TEHRAN	Uniformity of forms, symbolism	Didactic, political, building national identity
ŁÓDŹ	Variety of forms, high artistic value	Aesthetisation, masking the defects of the urban structure
HELSINGOR	Stylisation, informative	Didactic, restoring the identity of the place

- ¹⁵ http://fotini.mit.edu/sites/default/files/images/Chehabi_Christia.pdf, [dostęp: 18.10.2018].
- ¹⁶ Podobne zjawisko można zaobserwować także w innych miastach Iranu, ale w stolicy charakteryzuje się jego największą intensywnością.
- ¹⁷ Więcej: https://www.km.com.pl/upload_pdf/dzkie%20murale.pdf [dostęp: 15.10.2018].
- ¹⁸ <http://www.urbanforms.org/> [dostęp: 15.10.2018].
- ¹⁹ W 2013 roku stacja CNN wyemitowała materiał dot. murali Urban Forms; HUFFINGTON POST w 2014 roku nadał Łodzi tytuł „The artsiest city”, a ogólnopolski portal BOREDPA.NDA.com umieścił Łódź na drugim miejscu wśród 20 miast o najciekawszej sztuce w przestrzeni miejskiej.
- ²⁰ <http://lodz.naszemiasto.pl/artukul/powstala-mobilna-aplikacja-o-lodz-kich-muralach,2728962,art,t,id,tm.html>, [dostęp: 16.10.2018].
- ²¹ Więcej: Petelenz M., *Zieleń łódzkich Bałut. Kompozycja przestrzenna miejsc pamięci*, w: *Housing Environment*, nr22/2018, s.121-129.
- ²² Informacje i raport z badań: <http://urbanforms.org/assets/Uploads/Dialog-wokol-murali-raport.pdf>, [dostęp: 16.10.2018].
- ²³ <https://www.visitdenmark.nl/nl/denmark/murals-helsingor-middle-ages-and-sound-dues-gdk789176>, [dostęp: 16.10.2018].

BIBLIOGRAFIA

- [1] Basista Andrzej, Nowakowski Andrzej, *Jak czytać architekturę*, Kraków, Universitas, 2012, ISBN 97883-242-1767-0. *Cześć III budynek z zewnątrz*, s. 154-253.
- [2] Biskupski Ł., *Banksy: „Ta rewolucja to atrapa”*, W: Kultura Popularna, nr 3 (21)/2008, s. 85-97.
- [3] Cullen Gordon, *Obraz miasta. Wydanie skrócone*, Lublin, Ośrodek Brama Grodzka, 2011, ISBN: 978-83-61064-22-0.
- [4] Kodym-Kozaczko G., *Detal „niezależny” – dopełnienie współczesnej przestrzeni architektonicznej*, w: *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 2012, R. 109, z. 5-A/2, s.285-290.
- [5] Loos Adolf, *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, Warszawa, Fundacja Centrum Architektury, 2013, ISBN: 978-83-935538-9-1.
- [6] Malinowska-Petelenz Beata, Ludwin Krzysztof, *Brazylia.Potencjał*, Kraków, Wydawnictwo PK, 2018, ISBN 978-83-7242-638-3.
- [7] Niziołek K., *Czy street art jest sztuką społeczną? Kulturotwórczy i obywatelski sens sztuki ulicznej w perspektywie koncepcji społecznych enklaw*, w: *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. 26, 2015, s. 49-74.
- [8] Osińska Barbara, *Sztuka i czas. Od prehistorii do rokoka*, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, 2004, ISBN 978-83-02-09085-1. *Sztuka prehistoryczna*, s.13-19.
- [9] Pallasmaa Juhani, *Oczy skóry – Architektura i zmysły*, Kraków, Instytut architektury, 2012, ISBN 978-83-63786-01-4.
- [10] Petelenz M., *Zieleń łódzkich Bałut. Kompozycja przestrzenna miejsc pamięci*, w: *Housing Environment*, nr22/2018, s.121-129.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- Wasilewski J., Drogowska K., Media a street art, Uniwersytet Warszawski, dostępny online: https://www.researchgate.net/profile/Jacek_Wasilewski3/publication/313692893_Street_art_-_przekaz_polityczny_czy_estetyczny/links/58a306af45851598bac01656/Street-art-przekaz-polityczny-czy-estetyczny.pdf?origin=publication_list, [dostęp: 20.10.2018].
- Smith W., “Our Defense is a Holy Defense!” – The Iran-Iraq War and its Legacy in Contemporary Iranian Factional Politics, Massachusetts, 2015, Journal of Georgetown University-Qatar, online: <http://www.qscience.com/doi/pdf/10.5339/messa.2015.3>, [dostęp: 20.10.2018].
- Marzolph Ulrich, *The Martyr's Way to Paradise. Shiite Mural Art in the urban context*, online: http://www.user.gwdg.de/~umarzol/files/56Marzolph_Martyrs.pdf, [dostęp: 18.10.2018].
- Chehabi H.E., Christia F., *The art of state persuasion. Iran's post-revolutionary murals*, online: http://fotini.mit.edu/sites/default/files/images/Chehabi_Christia.pdf, [dostęp: 18.10.2018].
- https://www.km.com.pl/upload_pdf/dzkie%20murale.pdf [dostęp: 15.10.2018].
- <http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/114466-largest-spray-paint-mural-by-a-team>, [dostęp: 14.10.2018].
- <http://lodz.naszemiasto.pl/artukul/w-lodzi-powstal-32-mural-stworzyl-go-eduardo-kobra-zdjecia,2696738,art,t,id,tm.html>, [dostęp: 14.10.2018].
- https://en.wikipedia.org/wiki/Murals_in_Northern_Ireland [dostęp: 13.10.2018].
- <http://lodz.naszemiasto.pl/artukul/powstala-mobilna-aplikacja-o-lodz-kich-muralach,2728962,art,t,id,tm.html>, [dostęp: 16.10.2018].
- Informacje i raport z badań: <http://urbanforms.org/assets/Uploads/Dialog-wokol-murali-raport.pdf>, [dostęp: 16.10.2018].
- <https://www.visitdenmark.nl/nl/denmark/murals-helsingor-middle-ages-and-sound-dues-gdk789176>, [dostęp: 16.10.2018].

- ¹⁵ http://fotini.mit.edu/sites/default/files/images/Chehabi_Christia.pdf, [retrieved on: 18.10.2018].
- ¹⁶ A similar phenomenon can also be observed in other cities in Iran, but the capital is characterised by its highest intensity.
- ¹⁷ More at: https://www.km.com.pl/upload_pdf/dzkie%20murale.pdf [retrieved on: 15.10.2018].
- ¹⁸ <http://www.urbanforms.org/> [retrieved on: 15.10.2018].
- ¹⁹ In 2013 the American news channel CNN aired a report on Urban Forms murals; HUFFINGTON POST in 2014 granted Łódź the title of “The artsiest city”, while the global website BOREDPA.NDA.com place Łódź second on its list of 20 cities with the most interesting art in urban space.
- ²⁰ <http://lodz.naszemiasto.pl/artukul/powstala-mobilna-aplikacja-o-lodz-kich-muralach,2728962,art,t,id,tm.html>, [retrieved on: 16.10.2018].
- ²¹ For more, see: Petelenz M., *Zieleń łódzkich Bałut. Kompozycja przestrzenna miejsc pamięci*, in: *Housing Environment*, iss. 22/2018, p.121-129.
- ²² Information and research report: <http://urbanforms.org/assets/Uploads/Dialog-wokol-murali-raport.pdf>, [retrieved on: 16.10.2018].
- ²³ <https://www.visitdenmark.nl/nl/denmark/murals-helsingor-middle-ages-and-sound-dues-gdk789176>, [retrieved on: 16.10.2018].

BIBLIOGRAPHY

- [1] Basista Andrzej, Nowakowski Andrzej, *Jak czytać architekturę*, Kraków, Universitas, 2012, ISBN 97883-242-1767-0. *Cześć III budynek z zewnątrz*, p. 154-253.
- [2] Biskupski Ł., *Banksy: „Ta rewolucja to atrapa”*, in: Kultura Popularna, iss. 3 (21)/2008, p. 85-97.
- [3] Cullen Gordon, *Obraz miasta. Wydanie skrócone*, Lublin, Ośrodek Brama Grodzka, 2011, ISBN: 978-83-61064-22-0.
- [4] Kodym-Kozaczko G., *Detal „niezależny” – dopełnienie współczesnej przestrzeni architektonicznej*, in: *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 2012, Y. 109, b. 5-A/2, p.285-290.
- [5] Loos Adolf, *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, Warszawa, Fundacja Centrum Architektury, 2013, ISBN: 978-83-935538-9-1.
- [6] Malinowska-Petelenz Beata, Ludwin Krzysztof, *Brazylia.Potencjał*, Kraków, Wydawnictwo PK, 2018, ISBN 978-83-7242-638-3.
- [7] Niziołek K., *Czy street art jest sztuką społeczną? Kulturotwórczy i obywatelski sens sztuki ulicznej w perspektywie koncepcji społecznych enklaw*, in: *Pogranicze. Studia Społeczne*, V. 26, 2015, p. 49-74.
- [8] Osińska Barbara, *Sztuka i czas. Od prehistorii do rokoka*, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, 2004, ISBN 978-83-02-09085-1. *Sztuka prehistoryczna*, p.13-19.
- [9] Pallasmaa Juhani, *Oczy skóry – Architektura i zmysły*, Kraków, Instytut architektury, 2012, ISBN 978-83-63786-01-4.
- [10] Petelenz M., *Zieleń łódzkich Bałut. Kompozycja przestrzenna miejsc pamięci*, in: *Housing Environment*, iss. 22/2018,p.121-129.

ONLINE SOURCES:

- Wasilewski J., Drogowska K., Media a street art, Uniwersytet Warszawski, available online: https://www.researchgate.net/profile/Jacek_Wasilewski3/publication/313692893_Street_art_-_przekaz_polityczny_czy_estetyczny/links/58a306af45851598bac01656/Street-art-przekaz-polityczny-czy-estetyczny.pdf?origin=publication_list, [retrieved on: 20.10.2018].
- Smith W., “Our Defense is a Holy Defense!” – The Iran-Iraq War and its Legacy in Contemporary Iranian Factional Politics, Massachusetts, 2015, Journal of Georgetown University-Qatar, online: <http://www.qscience.com/doi/pdf/10.5339/messa.2015.3>, [retrieved on: 20.10.2018].
- Marzolph Ulrich, *The Martyr's Way to Paradise. Shiite Mural Art in the urban context*, online: http://www.user.gwdg.de/~umarzol/files/56Marzolph_Martyrs.pdf, [retrieved on: 18.10.2018].
- Chehabi H.E., Christia F., *The art of state persuasion. Iran's post-revolutionary murals*, online: http://fotini.mit.edu/sites/default/files/images/Chehabi_Christia.pdf, [retrieved on: 18.10.2018].
- https://www.km.com.pl/upload_pdf/dzkie%20murale.pdf [retrieved on: 15.10.2018].
- <http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/114466-largest-spray-paint-mural-by-a-team>, [retrieved on: 14.10.2018].
- <http://lodz.naszemiasto.pl/artukul/w-lodzi-powstal-32-mural-stworzyl-go-eduardo-kobra-zdjecia,2696738,art,t,id,tm.html>, [retrieved on: 14.10.2018].
- https://en.wikipedia.org/wiki/Murals_in_Northern_Ireland [retrieved on: 13.10.2018].
- <http://lodz.naszemiasto.pl/artukul/powstala-mobilna-aplikacja-o-lodz-kich-muralach,2728962,art,t,id,tm.html>, [retrieved on: 16.10.2018].
- Information and research report: <http://urbanforms.org/assets/Uploads/Dialog-wokol-murali-raport.pdf>, [retrieved on: 16.10.2018].
- <https://www.visitdenmark.nl/nl/denmark/murals-helsingor-middle-ages-and-sound-dues-gdk789176>, [retrieved on: 16.10.2018].